DOI: 10.59560/18291155-2026.3-99

ԿԱՐԵՆ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ
Բարձրագույն դատական խորհրդի անդամ,
Վանաձորի Հ. Թումանյանի անվան
պետական համալսարանի
իրավագիտության դասախոս

ՇՐՋԱԿԱ ՄԻՋԱՎԱՅՐԻ ԻՐԱՎՈՒՆՔԸ ՈՐՊԵՍ ԻՐԱՎԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ԸՆԿԱԼՄԱՆ ԲԱՂԱԴՐԻՉ

Ամփոփագիր

Հոդվածում շրջակա միջավայրի իրավունքը քննվում է ոչ թե որպես ոլորտային, բնապահպանական օրենսդրությամբ պայմանավորված սուբյեկտիվ իրավունք, այլ որպես իրավական պետության ժամանակակից ընկալման կառուցվածքային բաղադրիչ: Հեղինակը հիմնավորում է, որ ոչ իրավական պետությունում շրջակա միջավայրի իրավունքը կարող է հռչակվել, սակայն չի կարող գոյություն ունենալ որպես իրավունք բառի իրավադոգմատիկ իմաստով, քանի որ զրկված է իր կոռելատիվ պարտականությունից և հարկադրելիությունից: Ցույց է տրվում, որ էկոլոգիական ճգնաժամը բացահայտում է դասական՝ վնասակենտրոն, երկկողմ և ռետրոսպեկտիվ իրավական պետության մոդելի կառուցվածքային սահմանափակումները և պահանջում է անցում ռիսկերի կառավարման վրա հենված մոդելի: Հոդվածի եզրափակիչ մասում առաջարկվում է Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրության 3-րդ հոդվածի մեկնաբանման վրա հենված չորսփուլ թեստ՝ ճգնաժամային իրավիճակներում մրցակցող սահմանադրական արժեքների առաջնահերթությունը որոշելու համար:

Հիմնաբառեր. իրավական պետություն, շրջակա միջավայրի իրավունք, մարդու արժանապատվություն, էկոլոգիական նվազագույն գոյավիճակ, միջժամանակային ազատության ապահովում, մարդակենտրոն մոտեցում, կանխարգելման սկզբունք, ռիսկերի իրավունք, Սահմանադրության 3-րդ հոդված:

Ներածություն

Շրջակա միջավայրի իրավունքի սահմանադրաիրավական հետազոտությունները, որպես կանոն, զարգացել են երկու հիմնական ուղղություններով՝ մի կողմից՝ քննարկելով այդ իրավունքի ինքնուրույն

սահմանադրական կարգավիճակի հարցը, մյուս կողմից՝ բացահայտելով դրա նյութական և ընթացակարգային բովանդակությունը: Այդ մոտեցումները նշանակալիորեն նպաստել են շրջակա միջավայրի իրավունքի սահմանադրականացմանը, սակայն բավարար չափով չեն բացահայտել հակառակ կապը՝ ինչպես է շրջակա միջավայրի իրավունքի ճանաչումն ու էկոլոգիական ճգնաժամին արձագանքելու անհրաժեշտությունը վերափոխում հենց իրավական պետության ժամանակակից հայեցակարգը:

Սույն հոդվածի հետազոտական վարկածն այն է, որ շրջակա միջավայրի իրավունքը պետք է դիտարկել ոչ միայն որպես իրավական պետության շրջանակում երաշխավորվող հիմնարար իրավունք, այլև որպես իրավական պետության ժամանակակից բովանդակությունը պայմանավորող սահմանադրաիրավական բաղադրիչ: Այս տեսանկյունից հետազոտական հարցը ձևակերպվում է հակառակ ուղղությամբ. ոչ թե միայն ի՞նչ երաշխիքներ է իրավական պետությունը տրամադրում շրջակա միջավայրի իրավունքին, այլ նաև՝ **ինչպե՞ս է փոխվում իրավական պետության բովանդակությունը, երբ էկոլոգիական անվտանգությունը և շրջակա միջավայրի պահպանությունը վերածվում են պետության սահմանադրական պատասխանատվության առանցքային ոլորտներից մեկի**:

Այս հիմնախնդրից բխում են երեք փոխկապակցված հետազոտական հարցեր: **Առաջին՝** արդյո՞ք շրջակա միջավայրի իրավունքի նորմատիվ ճանաչումն ինքնին բավարար է դրա իրական գոյության համար այնպիսի պետությունում, որտեղ բացակայում են իրավական պետությանը բնորոշ արդյունավետ ինստիտուցիոնալ և դատական երաշխիքները: **Երկրորդ՝** որքանո՞վ է իրավական պետության դասական՝ XIX–XX դարերում ձևավորված մոդելը կառուցվածքային առումով ընդունակ արձագանքելու էկոլոգիական ճգնաժամի այնպիսի առանձնահատկություններին, ինչպիսիք են վնասի անդառնալիությունը և կուտակային բնույթը, գիտական անորոշությունը և դրա հետևանքների միջսերնդային բաշխվածությունը: **Երրորդ՝** ինչպիսի՞ սահմանադրաիրավական հավասարակշռում է պահանջվում այն իրավիճակներում, երբ շրջակա միջավայրի պահպանության հանրային շահը մրցակցում է անհատի հիմնարար իրավունքների հետ՝ հաշվի առնելով ՀՀ Սահմանադրության 3-րդ հոդվածով մարդու՝ որպես բարձրագույն արժեքի և արժանապատվության՝ որպես իրավունքների ու ազատությունների անքակտելի հիմքի սահմանադրական կարգավիճակը:

Հետազոտության մեթոդաբանական հիմքը կազմում են իրավափիլիսոփայական, իրավադոգմատիկ և համեմատական իրավական մեթոդները, ինչպես նաև դատական պրակտիկայի վերլուծությունը: Իրավափիլիսոփայական մեթոդը կիրառվել է իրավական պետության ձևական և նյութական հայեցակարգերի քննության և համադրման, իրավադոգմատիկ մեթոդը՝ ՀՀ Սահմանադրության համապատասխան դրույթների համակարգային

մեկնաբանման, իսկ համեմատական իրավական մեթոդը՝ Գերմանիայի, Ֆրանսիայի, Հարավային Աֆրիկայի և Էկվադորի սահմանադրաիրավական կարգավորումների համեմատական ուսումնասիրության նպատակով: Վերլուծվել է նաև Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանի՝ հետազոտության առարկային առնչվող նախադեպային իրավունքը:

Հոդվածի գիտական ներդրումն իրավական պետության և շրջակա միջավայրի իրավունքի փոխհարաբերության երկկողմանի հայեցակարգման առաջարկն է. շրջակա միջավայրի իրավունքը դիտարկվում է ոչ միայն որպես իրավական պետության կողմից պաշտպանության ենթակա իրավունք, այլև որպես ժամանակակից իրավական պետության նյութական բովանդակության և դրա պոզիտիվ պարտավորությունների շրջանակի վերափոխման գործոն:

1. Իրավական պետության գաղափարը. իրավափիլիսոփայական և իրավադոգմատիկ հենքը

Ձևական և նյութական ընկալումների հակադրությունը: Իրավական պետության գաղափարը իրավական մտքի պատմության մեջ ձևավորվել է որպես կամայականության ժխտում: Կանտյան ավանդույթում պետությունը սահմանվում է որպես մարդկանց միավորում իրավական օրենքների ներքո, իսկ պետական հարկադրանքի իրավաչափությունը պայմանավորվում է անհատի՝ որպես ինքնանպատակի (և ոչ երբեք միայն որպես միջոցի) ճանաչմամբ[1]: Հենց այս փիլիսոփայական միջուկից է ծնունդ առել գերմանական իրավական պետություն (Rechtsstaat) դասական հայեցակարգը, որը XIX դարի ընթացքում մշակվել է Ռ. ֆոն Մոլի և նրա հետևորդների աշխատություններում որպես վարչական կամայականությունը օրենքով կապելու ծրագիր[2]:

Անգլոսաքսոնական ավանդույթում իրավունքի գերակայության *(rule of law*) դասական ձևակերպումը՝ Ա. Դայսիի մոտ, ընդգրկում է կամայական իշխանության բացակայությունը, օրենքի առջև հավասարությունը և իրավունքների դատական ծագումնաբանությունը[3]: Երկու ավանդույթներն էլ, սակայն, մեկնարկային փուլում ունեն ընդգծված **ձևական** բնույթ. նրանք պատասխանում են այն հարցին, թե ինչպես պետք է իշխանությունն իրականացվի, և ոչ թե՝ ինչ բովանդակություն պետք է ունենա իրավական կարգավորումը:

[1] Տե՛ս **Կանտ Ի.,** Բարքերի մետաֆիզիկա (Kant I., Die Metaphysik der Sitten), 1797, Իրավունքի ուսմունքի ընդհանուր մաս: § 45–49:

[2] Տե՛ս **ֆոն Մոլ Ռ.,** Ոստիկանական գիտությունը իրավական պետության սկզբունքների համաձայն (von Mohl R., Die Polizeiwissenschaft nach den Grundsätzen des Rechtsstaates), Թյուբինգեն, 1832–1834:

[3] Տե՛ս **Դայսի Ա.Վ.,** Ներածություն սահմանադրական իրավունքի ուսումնասիրությանը (Dicey A. V., Introduction to the Study of the Law of the Constitution), Լոնդոն, 1885, գլ. IV:

Ձևական ընկալման առավել ամբողջական տարբերակը Լ. Ֆուլլերի «իրավունքի ներքին բարոյականությունն» է՝ ընդհանրականություն, հրապարակայնություն, հետադարձ ուժի արգելք, հասկանալիություն և հակասությունների բացակայություն, կատարելիություն, կայունություն և հռչակված նորմի ու իրական պրակտիկայի համընկնում[1]: Ջ. Ռազը, զարգացնելով այս մոտեցումը, ուղղակիորեն նշում է, որ իրավական պետությունն ինքնին բարոյական ամբողջականության երաշխիք չէ. այն իրավական համակարգի «գործիքային առաքինություն» է, ինչպես դանակի սրությունը՝ դանակի համար[2]: Այս տրամաբանությամբ բնապահպանական ծանր հետևանքներ առաջացնող, սակայն ձևականորեն անթերի իրավական համակարգը ձևական չափանիշներով կմնա «իրավական»:

Հենց այս եզրահանգումն է ցույց տալիս ձևական մոտեցման սահմանը: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո՝ Գ. Ռադբրուխի հայտնի բանաձևից սկսած[3], եվրոպական սահմանադրական ավանդույթը հաստատուն կերպով անցում կատարեց իրավական պետության **նյութական** ընկալմանը, որի կենտրոնում ոչ թե օրենքի ձևն է, այլ մարդու արժանապատվության և հիմնարար իրավունքների անխախտելիությունը: Այս ընկալումն է ամրագրված նաև Վենետիկի հանձնաժողովի «Իրավական պետության գնահատման չափանիշներում», որտեղ իրավական պետության բաղադրիչներ են համարվում ոչ միայն օրինականությունն ու իրավական որոշակիությունը, այլև կամայականության արգելքը, արդարադատության մատչելիությունը, մարդու իրավունքների հարգումը և ոչ խտրական վերաբերմունքը[4]:

ՀՀ Սահմանադրության 1-ին հոդվածով Հայաստանի Հանրապետությունը հռչակվում է ինքնիշխան, ժողովրդավարական, սոցիալական, իրավական պետություն: Այս ձևակերպումը զուտ նկարագրական չէ. Սահմանադրության 3-րդ հոդվածի 3-րդ մասով հանրային իշխանությունը սահմանափակված է անմիջականորեն գործող հիմնական իրավունքներով և ազատություններով, ինչը վկայում է հայկական սահմանադրական մոդելում իրավական պետության նյութական ընկալման ամրագրման մասին:

Այս համատեքստում հարց է առաջանում՝ կարո՞ղ է արդյոք շրջակա միջավայրի իրավունքը գոյություն ունենալ ոչ իրավական պետությունում: Պատասխանը կախված է նրանից, թե իրավունքի «գոյությունը» որ իմաստով է դիտարկվում: Այս

[1] Տե՛ս **Ֆուլլեր Լ.Լ.,** Իրավունքի բարոյականությունը (Fuller L. L., The Morality of Law), Նյու Հեյվեն, 1964, էջ 33–94:

[2] Տե՛ս **Ռազ Ջ.,** Իրավական պետությունը և դրա առաքինությունը (Raz J., The Rule of Law and its Virtue), Law Quarterly Review, 1977, h. 93, էջ 195–202:

[3] Տե՛ս **Ռադբրուխ Գ.,** Օրենսդրական անօրինականություն և վերօրենսդրական իրավունք (Radbruch G., Gesetzliches Unrecht und übergesetzliches Recht), Süddeutsche Juristen-Zeitung, 1946, № 5, էջ 105–108:

[4] Տե՛ս Վենետիկի հանձնաժողով, Իրավական պետության ստուգաթերթ (Venice Commission, Rule of Law Checklist), CDL-AD(2016)007, 18.03.2016 թ., կետեր 44–115:

առումով անհրաժեշտ է տարբերակել երեք հարթություն՝ բարոյափիլիսոփայական (իրավունքը՝ որպես բարոյապես հիմնավորված պահանջ), նորմատիվ-դրական (իրավունքը՝ որպես գործող իրավունքի նորմ) և իրավադոգմատիկ-գործառական (իրավունքը՝ որպես կոռելատիվ պարտականությամբ և հարկադրելիությամբ ապահովված իրավական դիրք):

Առաջին հարթությունում պատասխանը դրական է. մարդու՝ իր կյանքի և առողջության համար անվտանգ միջավայրում ապրելու պահանջը բարոյապես հիմնավորված է անկախ պետական կարգից և բխում է անձի արժանապատվության ճանաչումից: Այս իմաստով շրջակա միջավայրի իրավունքը **պետությանը նախորդող բնույթ ունի**. այն ոչ թե ստեղծվում է պետության կողմից, այլ ճանաչվում և իրավական պաշտպանության է արժանանում պետության կողմից: ՀՀ Սահմանադրության 3-րդ հոդվածի 1-ին մասի՝ մարդու **անօտարելի** արժանապատվության մասին ձևակերպումը հենց այս՝ ճանաչողական, այլ ոչ թե իրավաստեղծ տրամաբանության արտահայտությունն է:

Երկրորդ՝ **նորմատիվ-դրական հարթությունում**, շրջակա միջավայրի իրավունքը կարող է ամրագրված լինել գործող իրավունքում նաև ոչ իրավական պետությունում, և հենց այստեղ է ի հայտ գալիս հետազոտական հիմնական խնդիրը: Ոչ իրավական պետություններում հաճախ հանդիպում են շրջակա միջավայրի իրավունքի ընդարձակ և արտահայտիչ սահմանադրական ձևակերպումներ: Իրավաբանական գրականության մեջ այս երևույթը բնութագրվում է որպես «հռչակագրային սահմանադրականություն», որի պայմաններում իրավունքի հռչակումը կատարում է առավելապես լեգիտիմացնող, այլ ոչ թե պաշտպանական գործառույթ: Նման պայմաններում իրավունքների հռչակագրային ամրագրումը ոչ միայն չի ապահովում դրանց արդյունավետ պաշտպանությունը, այլև կարող է ստեղծել այդպիսի պաշտպանության առկայության ձևական տպավորություն:

Երրորդ՝ **իրավադոգմատիկ-գործառական հարթությունում**, որտեղ իրավունքը դիտարկվում է որպես իրեն համապատասխանող պարտականությամբ և իրավական պաշտպանության հնարավորությամբ ապահովված իրավական դիրք, պատասխանը բացասական է: Այսինքն, իրավունքը՝ որպես իրավադոգմատիկ կատեգորիա, ենթադրում է համապատասխան պարտականություն կրող սուբյեկտի առկայություն, այդ պարտականության բովանդակության որոշակիություն և դրա չկատարման դեպքում անկախ մարմնի միջոցով իրավական պաշտպանության ապահովման հնարավորություն:

Այս տարրերի արդյունավետությունը պայմանավորված է իրավական պետության հիմնարար կառուցակարգերով՝ իշխանությունների բաժանմամբ, դատական իշխանության անկախությամբ, հանրային տեղեկատվության մատչելիությամբ և վարչարարության՝ իրավունքով սահմանափակվածությամբ: Հետևաբար, ոչ իրավական պետությունում շրջակա միջավայրի իրավունքը կարող է ձևականորեն

ամրագրված լինել, սակայն չգործել որպես **արդյունավետ իրացվող և պաշտպանվող սուբյեկտիվ իրավունք**:

Այս եզրահանգումը շրջակա միջավայրի իրավունքին տալիս է առանձնահատուկ ախտորոշիչ արժեք: Ի տարբերություն դասական ազատությունների, որոնց նվազագույն պաշտպանությունը կարող է ապահովվել նույնիսկ պետության պասիվ վարքագծով (չմիջամտելով), շրջակա միջավայրի իրավունքն սկզբունքորեն անհնար է իրացնել պետության բացասական պարտականության միջոցով: Այն պահանջում է մշտական մոնիթորինգ, թույլտվությունների համակարգ, վերահսկողություն, պատժամիջոցներ, տեղեկատվության հրապարակում և դատական վիճարկումներ և որոշումների վերանայում, այսինքն՝ գործող ինստիտուցիոնալ ամբողջություն: Այդ իսկ պատճառով շրջակա միջավայրի իրավունքի իրական վիճակը հանդիսանում է իրավական պետության **փորձաքար**, քանի որ դրա իրական պաշտպանվածությունը չի կարող ապահովվել միայն հռչակագրային ամրագրմամբ:

Այս դատողությունը հաստատվում է նաև Եվրոպական դատարանի պրակտիկայի կառուցվածքով: Բնապահպանական գործերի գերակշիռ մասում խախտումն արձանագրվում է ոչ թե նյութական չափորոշիչի բացակայության, այլ **ընթացակարգային-ինստիտուցիոնալ** ձախողման հիմքով՝ չկատարված վերահսկողություն, չհրապարակված տեղեկատվություն, չկատարված դատական ակտ, չիրականացված ազդեցության գնահատում[1]: Այլ կերպ՝ Եվրոպական դատարանը փաստացի գնահատում է ոչ թե պետության էկոլոգիական քաղաքականության բովանդակությունը, այլ այն, թե որքանով է տվյալ պետությունը շրջակա միջավայրի պահպանության ոլորտում համապատասխանում իրավական պետության չափանիշներին:

Այստեղից բխում է սույն հոդվածի առաջին հիմնական դրույթը. շրջակա միջավայրի իրավունքի արդյունավետությունը չի որոշվում միայն բնապահպանական օրենսդրության որակով, այլ էապես պայմանավորված է իրավական պետության ինստիտուտների և երաշխիքների արդյունավետությամբ:

Հակառակ դրան՝ ոչ իրավական պետության պայմաններում բնապահպանական օրենսդրության խստացումն ինքնին չի հանգեցնում շրջակա միջավայրի պաշտպանության մակարդակի բարձրացման և կարող է մեծացնել դրա ընտրողական կիրառման ու կոռուպցիոն դրսևորումների ռիսկը:

[1] Տե՛ս, ի թիվս այլնի, ՄԻԵԴ, *Թասքընը և այլք ընդդեմ Թուրքիայի (Taşkin and Others v. Turkey),* գանգատ թիվ 46117/99, 10.11.2004 թ. վճիռ, կետեր 118–125, որտեղ Դատարանը 8-րդ հոդվածի խախտումը կապել է ներպետական դատական ակտերի չկատարման հետ:

2. Շրջակա միջավայրի իրավունքը և մարդու արժանապատվությունը

Արժանապատվության օբյեկտիվ-իրավական չափումը: Մարդու արժանապատվությունը ՀՀ Սահմանադրության համակարգում ունի կրկնակի ամրագրում՝ 3-րդ հոդվածի 1-ին մասով՝ որպես իրավունքների և ազատությունների անքակտելի հիմք և դրանց սահմանադրաիրավական բովանդակության ձևավորման հիմնարար արժեքային աղբյուր, և 23-րդ հոդվածով՝ որպես անխախտելի ինքնուրույն իրավունք: Այս կրկնակիությունը պատահական չէ. այն արտահայտում է արժանապատվության երկակի իրավական բնույթը՝ որպես սուբյեկտիվ իրավունքի և որպես ամբողջ սահմանադրական կարգի օբյեկտիվ-իրավական սկզբունքի:

Մարդու արժանապատվության օբյեկտիվ-իրավական բովանդակության բացահայտման կարևոր դոկտրինալ չափանիշներից է գերմանական իրավագիտությունում Գ. Դյուրիգի մշակած «օբյեկտի բանաձևը», ըստ որի՝ արժանապատվությունը խախտվում է, երբ մարդը վերածվում է պետական իշխանության գործողության սոսկ օբյեկտի[1]: Բնապահպանական համատեքստում այս մոտեցումը կարող է դրսևորվել այն դեպքերում, երբ բնակչության կյանքն ու առողջությունը փաստացի ստորադասվում են տնտեսական նպատակներին, իսկ շրջակա միջավայրի վնասակար ազդեցությունը դիտարկվում է որպես տնտեսական գործունեության ընդունելի հետևանք: Նման պայմաններում մարդը պետական քաղաքականության մեջ կարող է վերածվել նպատակին հասնելու միջոցի, ինչը հակասում է մարդու արժանապատվության՝ որպես ինքնուրույն արժեքի ընկալմանը:

Այս մոտեցումն էապես փոխում է բնապահպանական գործերի իրավական գնահատման տրամաբանությունը: Եթե շրջակա միջավայրին պատճառված վնասը դիտարկվում է միայն դրա գույքային կամ առողջական հետևանքների տեսանկյունից, իրավական պաշտպանությունը հիմնականում կենտրոնանում է պատճառված վնասի վերականգնման կամ փոխհատուցման վրա: Մինչդեռ մարդու արժանապատվության հարթությունում խնդիրը ձեռք է բերում այլ սահմանադրաիրավական բովանդակություն. խոսքն արդեն վերաբերում է մարդու արժանապատիվ գոյության այն նվազագույն պայմաններին, որոնց խախտումը չի կարող արդարացվել միայն տնտեսական շահերով կամ փոխհատուցման հնարավորությամբ: Այս մոտեցումը համահունչ է ՀՀ Սահմանադրության 80-րդ հոդվածին, ըստ որի՝ հիմնական իրավունքների և ազատությունների վերաբերյալ սահմանափակումների էությունը պետք է մնա անխախտ:

Էկոլոգիական նվազագույն գոյավիճակի հայեցակարգը: Գերմանիայի Դաշնային Սահմանադրական դատարանը 2010 թ. որոշմամբ մարդու արժանապատվության և սոցիալական պետության սկզբունքի համակցությունից

[1] Տե՛ս **Դյուրիգ Գ.,** Մարդու արժանապատվության անձեռնմխելիությունը (Dürig G., Der Grundrechtssatz von der Menschenwürde), Archiv des öffentlichen Rechts, 1956, h. 81, էջ 117 և հաջորդները:

բխեցրեց **արժանապատիվ գոյության նվազագույնի** (*menschenwürdiges Existenzminimum*) սահմանադրական իրավունքը՝ դրա բովանդակության մեջ ներառելով ինչպես ֆիզիկական գոյության ապահովման, այնպես էլ հասարակական կյանքին մասնակցության համար անհրաժեշտ նվազագույն նյութական պայմանները[1]: Այս կառուցվածքի տրամաբանական տարածումը բնապահպանական ոլորտում հանգեցնում է **արժանապատիվ գոյության էկոլոգիական նվազագույնի հայեցակարգին**:

Այս հայեցակարգի բովանդակությունը կարելի է ձևակերպել հետևյալ կերպ. գոյություն ունի շրջակա միջավայրի որակի այնպիսի շեմ, որից ցածր մարդու արժանապատիվ գոյությունն օբյեկտիվորեն անհնար է՝ անկախ նրանից, թե ինչ դրամական փոխհատուցում է տրամադրվում: Այս շեմը ներառում է շնչելի օդը, խմելու ջրի հասանելիությունը, բնակավայրի՝ քրոնիկ թունավոր ազդեցությունից զերծ լինելը և բնակարանի՝ որպես անձնական կյանքի կենտրոնի, օգտագործելիությունը: Այս շեմից ցածր իջնելն արժանապատվության միջուկի խախտում է և, հետևաբար, ենթակա չէ արդարացման ո՛չ տնտեսական նպատակահարմարությամբ, ո՛չ էլ համաչափության թեստի կիրառմամբ, քանի որ Սահմանադրության 80-րդ հոդվածի ուժով հիմնական իրավունքի այդ անխախտելի միջուկը չի կարող սահմանափակվել՝ որևէ այլ սահմանադրական արժեքների հետ կշռադատման արդյունքում:

Այս կառուցվածքն արտացոլված է նաև Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանի պրակտիկայում, թեև այն արտահայտվում է այլ իրավական հասկացությունների և չափանիշների միջոցով:

Դուբեցկան և այլք ընդդեմ Ուկրաինայի գործով Դատարանն արձանագրել է 8-րդ հոդվածի խախտում՝ հաշվի առնելով, որ պետությունը երկար ժամանակ չի ձեռնարկել անհրաժեշտ և արդյունավետ միջոցներ բնակիչներին արդյունաբերական աղտոտման վնասակար ազդեցությունից պաշտպանելու համար՝ չապահովելով ո՛չ աղտոտման պատշաճ նվազեցումը, ո՛չ էլ նրանց վերաբնակեցումը[2]:

Կորդելլան և այլք ընդդեմ Իտալիայի գործում Դատարանը գնաց ավելի հեռու՝ արձանագրելով խախտում այն դեպքում, երբ պետությունը շարունակում էր օրենսդրորեն երկարաձգել «Իլվա» մետալուրգիական գործարանի գործունեությունը՝ չնայած հաստատված առողջական ռիսկերին[3]: Երկու գործում էլ խախտման հիմքում ընկած է ոչ թե անհատական վնասի չափը, այլ կենսապայմանների որակի իջեցումը ընդունելիության շեմից ցածր:

[1] Տե՛ս Գերմանիայի Դաշնային Սահմանադրական դատարանի 09.02.2010 թ. որոշումը (BVerfGE 125, 175 – Hartz IV), կետեր 133–139:

[2] Տե՛ս ՄԻԵԴ, *Դուբեցկան և այլք ընդդեմ Ուկրաինայի (Dubetska and Others v. Ukraine),* գանգատ թիվ 30499/03, 10.02.2011 թ. վճիռ, կետեր 145–156:

[3] Տե՛ս ՄԻԵԴ, *Կորդելլան և այլք ընդդեմ Իտալիայի (Cordella and Others v. Italy),* գանգատներ թիվ 54414/13 և 54264/15, 24.01.2019 թ. վճիռ, կետեր 158–174:

Այս վերլուծությունը թույլ է տալիս ձևակերպել սույն հոդվածի երրորդ հիմնական դրույթը. **շրջակա միջավայրի իրավունքի սահմանադրական հենքը ոչ թե ինքնուրույն «էկոլոգիական իրավունքն» է, այլ մարդու արժանապատվության նյութական բովանդակությունը**: Այս մոտեցումը գործնական երկու առավելություն ունի. այն ազատում է իրավակիրառողին շրջակա միջավայրի իրավունքի ինքնուրույն ամրագրման բացակայությունը հաղթահարելու անհրաժեշտությունից և բնապահպանական պահանջին տալիս է այն նորմատիվ ծանրությունը, որը բնորոշ է արժանապատվության պաշտպանությանը:

Միաժամանակ անհրաժեշտ է խուսափել այս մոտեցման չափազանց լայն մեկնաբանությունից: Ոչ յուրաքանչյուր բնապահպանական խախտում է հասնում այնպիսի ծանրության, որ վտանգի մարդու արժանապատիվ գոյության նվազագույն պայմանները: Հետևաբար, արժանապատվության փաստարկի կիրառումը պետք է սահմանափակվի այն դեպքերով, երբ շրջակա միջավայրի վնասակար ազդեցությունն իր բնույթով, տևողությամբ և ինտենսիվությամբ էականորեն խաթարում է մարդու արժանապատիվ կյանքի համար անհրաժեշտ պայմանները: Այդ շեմը գնահատելիս կարող են հաշվի առնվել ազդեցության երկարատև կամ քրոնիկ բնույթը, անձի կամ խմբի խոցելիությունը, վնասակար ազդեցությունից խուսափելու իրական հնարավորության բացակայությունը և կյանքի կամ առողջության համար առկա վտանգի աստիճանը:

3. Մարդակենտրոն և էկոկենտրոն մոտեցումների հարաբերակցությունը

Շրջակա միջավայրի իրավունքի տեսության առանցքային հայեցակարգային հակադրություններից է **մարդակենտրոն (անտրոպոցենտրիկ)** և **էկոկենտրոն** մոտեցումների տարբերակումը: Մարդակենտրոն մոտեցման շրջանակում շրջակա միջավայրի պաշտպանությունը հիմնավորվում է նախևառաջ մարդու կյանքի, առողջության, արժանապատվության և այլ հիմնարար իրավունքների պաշտպանության անհրաժեշտությամբ, իսկ բնությանը վերագրվում է առավելապես գործիքային արժեք: Էկոկենտրոն մոտեցումը, ընդհակառակը, ելնում է բնության՝ մարդուց անկախ **ներհատուկ արժեքի** ճանաչումից, որը որոշ իրավական համակարգերում զարգացել է մինչև բնության կամ դրա առանձին տարրերի ինքնուրույն իրավունքների և իրավասուբյեկտության ճանաչում:

Էկոցենտրիկ մոդելի ամենահետևողական սահմանադրական մարմնավորումը Էկվադորի 2008 թ. Սահմանադրությունն է, որի 71–74-րդ հոդվածներով բնությունը (Pachamama) ճանաչվում է իրավունքների կրող, իսկ ցանկացած անձ իրավասու է դատարանում պահանջել այդ իրավունքների պաշտպանությունը[1]: Այս մոդելի

[1] Տե՛ս Էկվադորի Հանրապետության 2008 թ. Սահմանադրություն 71–74-րդ հոդվածներ: Բնության իրավունքների դոկտրինի զարգացման այլ օրինակներ են Կոլումբիայի Սահմանադրական դատարանի 2016 թ. որոշումը Ատրատո գետի վերաբերյալ (T-622/16) և Նոր Զելանդիայի 2017 թ.

տեսական արժանիքն այն է, որ այն վերացնում է անհատական տուժողի պահանջը և թույլ է տալիս պաշտպանել այն էկոհամակարգերը, որոնց ոչնչացումն ուղղակիորեն չի ազդում որևէ մարդու իրավունքի վրա:

Այս մոդելը, սակայն, առաջացնում է նաև մի շարք իրավադոգմատիկ խնդիրներ: **Առաջին՝** ոչ մարդկային սուբյեկտին իրավասուբյեկտության ճանաչումը պահանջում է նրա իրավունքների ներկայացուցչության և պաշտպանության համապատասխան կառուցակարգ, որի պայմաններում բնության շահերի բովանդակությունը և դրանց պաշտպանության եղանակները, ի վերջո, որոշվում են մարդու կամ մարդկային ինստիտուտների միջոցով: **Երկրորդ՝** բնության և մարդու իրավունքների հնարավոր բախման դեպքում անհրաժեշտ է դրանց հարաբերակցության և կշռադատման հստակ իրավական չափանիշների ձևավորում, որոնց բացակայությունը կարող է հանգեցնել իրավական անորոշության: **Երրորդ՝** իրավունքի սուբյեկտների շրջանակի ընդլայնումն ինքնին չի ապահովում շրջակա միջավայրի պաշտպանության արդյունավետության բարձրացում, եթե այն չի ուղեկցվում դատական պաշտպանության, վերահսկողության և դատական ակտերի արդյունավետ կատարման համապատասխան կառուցակարգերով:

Եվրոպական մարդու իրավունքների պաշտպանության համակարգում գերակշռում է մարդակենտրոն մոտեցումը: Մասնավորապես, ***«Կիրտատոսն ընդդեմ Հունաստանի»*** գործով[1] Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանը շրջակա միջավայրի պաշտպանությունը Կոնվենցիայի 8-րդ հոդվածի շրջանակում կապեց մարդու մասնավոր և ընտանեկան կյանքի վրա բնապահպանական վնասի անմիջական ազդեցության հետ՝ չճանաչելով բնության՝ որպես այդպիսին, ինքնուրույն պաշտպանությունը: Մարդակենտրոն մոտեցումն արտահայտված է նաև ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեայի 2022 թ. բանաձևում, որով ճանաչվել է յուրաքանչյուր մարդու՝ մաքուր, առողջ և կայուն շրջակա միջավայրի իրավունքը[2]:

Սույն հետազոտության շրջանակում առաջադրվում է այն դիրքորոշումը, որ մարդակենտրոն և էկոկենտրոն մոտեցումների հակադրությունը բացարձակ չէ և մեծապես պայմանավորված է մարդակենտրոնության նեղ՝ **շահագործող ընկալմամբ**: Այս առումով անհրաժեշտ է տարբերակել շահագործող մարդակենտրոնությունը, որի շրջանակում բնությունը դիտարկվում է առավելապես որպես մարդու կարիքների բավարարման ռեսուրս, և **էկոլոգիական պատասխանատվության վրա հիմնված մարդակենտրոնությունը**, որի ելակետը

օրենքը Ուանգանուի գետին իրավաբանական անձի կարգավիճակ շնորհելու մասին (Te Awa Tupua Act 2017):

[1] Տե՛ս ՄԻԵԴ, *Կիրտատոսն ընդդեմ Հունաստանի (Kyrtatos v. Greece)*, գանգատ թիվ 41666/98, 22.05.2003 թ., կետեր 52–54:

[2] Տե՛ս ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեայի 28.07.2022 թ. A/RES/76/300 բանաձևը Մաքուր, առողջ և կայուն շրջակա միջավայրի՝ որպես մարդու իրավունքի մասին: Տե՛ս նաև ՄԱԿ-ի Մարդու իրավունքների խորհրդի 08.10.2021 թ. 48/13 բանաձևը:

շարունակում է մնալ մարդը, սակայն՝ որպես էկոհամակարգից կախված և ապագա սերունդների հետ փոխկապակցված էակ: Այս ընկալման շրջանակում էկոհամակարգերի ամբողջականության և կենսունակության պահպանումը դառնում է մարդու իրավունքների արդյունավետ պաշտպանության անհրաժեշտ պայման, այլ ոչ թե դրանց հակադրվող ինքնուրույն արժեք:

Այս մոտեցումը ՀՀ իրավակարգում ունի նաև սահմանադրական հիմք: Սահմանադրության 3-րդ հոդվածով մարդը ճանաչվում է բարձրագույն արժեք, ինչն արտահայտում է սահմանադրական կարգի մարդակենտրոն արժեքային ելակետը: Միաժամանակ Սահմանադրության 12-րդ հոդվածը շրջակա միջավայրի պահպանությունը և կայուն զարգացումն ամրագրում է սահմանադրական կարգի հիմունքների համակարգում՝ նախատեսելով նաև պատասխանատվությունն ապագա սերունդների առջև: Այս դրույթների համակարգային մեկնաբանությունը հնարավորություն է տալիս հիմնավորելու **էկոլոգիական պատասխանատվության վրա հիմնված մարդակենտրոն մոտեցումը**, որի շրջանակում մարդու՝ որպես բարձրագույն արժեքի պաշտպանությունն անբաժանելի է նրա գոյության բնական միջավայրի և ապագա սերունդների կենսական պայմանների պահպանությունից:

4. Սահմանադրական արժեքների հարաբերակցությունը ճգնաժամային իրավիճակներում՝ ՀՀ Սահմանադրության 3-րդ և 12-րդ հոդվածների համակարգային մեկնաբանմամբ

Սահմանադրական արժեքների հարաբերակցության վերահմաստավորումը: Բնապահպանական որոշումների ընդունման համատեքստում առաջնահերթությունների հարցը հաճախ ներկայացվում է որպես ընտրություն «մարդու իրավունքների» և «շրջակա միջավայրի» միջև: Այդ հակադրությունը, սակայն, բավարար չափով չի արտացոլում ՀՀ Սահմանադրության արժեքային կառուցվածքը: Սահմանադրության 3-րդ հոդվածի 1-ին մասով բարձրագույն արժեք է ճանաչվում մարդը, իսկ 2-րդ մասը հանրային իշխանության վրա դնում է նրա հիմնական իրավունքներն ու ազատությունները հարգելու և պաշտպանելու պարտականություն: Միաժամանակ, 12-րդ հոդվածը շրջակա միջավայրի պահպանությունը, բարելավումը և վերականգնումը, բնական պաշարների ողջամիտ օգտագործումը, կայուն զարգացումն ու պատասխանատվությունն ապագա սերունդների առջև ամրագրում է հենց սահմանադրական կարգի հիմունքների համակարգում [ՀՀ Սահմանադրություն, հոդ. 3, 12]:

Ուստի սահմանադրաիրավական խնդիրը նպատակահարմար է ձևակերպել ոչ թե որպես «մարդ ընդդեմ բնության» ընտրություն, այլ որպես **տարբեր անձանց, խմբերի և սերունդների իրավունքների, շահերի ու բնապահպանական ռիսկերի բաշխման խնդիր**: Բախումը կարող է դրսևորվել ընթացիկ տնտեսական գործունեության ու զբաղվածության շահերի և կյանքի, առողջության ու

արժանապատիվ գոյության պայմանների պաշտպանության, տնտեսական գործունեություն իրականացնող անձանց և վնասակար ազդեցությանը ենթարկվող, հաճախ՝ առավել խոցելի համայնքների, ինչպես նաև ներկա սերնդի ազատությունների և ապագա սերունդների ազատությունների իրականացման բնական նախադրյալների միջև:

Այս վերաձևակերպումը թույլ է տալիս խնդիրը տեղափոխել սահմանադրական իրավունքի համար կառավարելի հարթություն՝ կիրառելով հիմնական իրավունքների պաշտպանական պարտականությունների, համաչափության, իրավական որոշակիության և ընթացակարգային երաշխիքների գործիքակազմը [ՀՀ Սահմանադրություն, հոդ. 3, 78–81]:

Սահմանադրորեն պաշտպանվող արժեքների և շահերի միջև նման բախման հնարավոր առաջացման դեպքում, ՀՀ Սահմանադրության 3-րդ, 12-րդ, 23-րդ և 78–81-րդ հոդվածների համակարգային մեկնաբանության հիման վրա, սույն հետազոտության շրջանակում առաջարկվում է բնապահպանական որոշումների սահմանադրաիրավական գնահատման հետևյալ հաջորդական թեստը:

Պաշտոնապես հայտարարված արտակարգ կամ ռազմական դրության պայմաններում սահմանադրաիրավական գնահատման շրջանակը լրացվում է ՀՀ Սահմանադրության 76-րդ հոդվածով, որը սահմանում է հիմնական իրավունքների և ազատությունների սահմանափակման հատուկ ռեժիմը: Միաժամանակ, մարդու արժանապատվության՝ Սահմանադրության 23-րդ հոդվածով ամրագրված երաշխիքը դասվում է այն սահմանադրական իրավունքների և արժեքների շարքին, որոնց նկատմամբ արտակարգ կամ ռազմական դրությամբ պայմանավորված շեղումներ չեն թույլատրվում:

Առաջարկվող թեստը հիմնված է հաջորդական սահմանադրաիրավական գնահատման վրա և նպատակ ունի ապահովելու որոշման հիմքում ընկած սահմանադրական արժեքների, իրավունքների ու հանրային շահերի փոխկապակցված և հիմնավորված գնահատումը: Թեստի կիրառումն իրականացվում է հետևյալ փուլերով:

Փուլ 1. Արժանապատիվ գոյության նվազագույն պայմանների գնահատում: Նախ գնահատվում է՝ արդյոք պետական մարմնի որոշումը կամ անգործությունը ստեղծում է լուրջ և կոնկրետ բնապահպանական վտանգ, որը կարող է խաթարել մարդու արժանապատիվ գոյության համար անհրաժեշտ նվազագույն պայմանները: Գնահատման ժամանակ հաշվի են առնվում վտանգի ինտենսիվությունն ու տևողությունը, կյանքի և առողջության համար հնարավոր ռիսկը, անձանց խոցելիությունը, ինչպես նաև վնասակար ազդեցությունից խուսափելու իրական հնարավորությունը: Եթե վտանգը հասնում է այդ շեմին, տնտեսական նպատակները չեն կարող ինքնին արդարացնել արժանապատիվ գոյության նվազագույն պայմանների խաթարումը: Այս դեպքում առաջնային նշանակություն է ստանում

Սահմանադրության 3-րդ և 23-րդ հոդվածներով երաշխավորված արժանապատվության պաշտպանությունը՝ հաշվի առնելով նաև հիմնական իրավունքների էության անխախտելիության՝ 80-րդ հոդվածով սահմանված պահանջը:

Փուլ 2. Անդառնալիության և կանխարգելման գնահատում: Եթե առաջին փուլում սահմանված շեմը չի հաղթահարվում, գնահատվում է հնարավոր հետևանքների բնույթը և դրանց վերականգնելիությունը: Գիտական տվյալներով հիմնավորված՝ լուրջ կամ անդառնալի բնապահպանական վնասի վտանգի առկայության դեպքում կիրառվում է վնասի կանխման օգտին հաղթահարելի կանխավարկած: Այն չի ենթադրում շրջակա միջավայրի պաշտպանության ինքնաբերական գերակայություն, այլ պահանջում է բնապահպանական ռիսկը համադրել որոշման հնարավոր տնտեսական և սոցիալական հետևանքների ծանրության, վերականգնելիության և փոխհատուցելիության հետ: Գիտական անորոշության պայմաններում, հատկապես երբ առկա է ծանր կամ անդառնալի վնասի հավանականություն, ուժեղանում է հանրային մարմնի՝ ռիսկը պատշաճ ուսումնասիրելու և ընդունված որոշումը հիմնավորելու պարտականությունը՝ առանց ապացուցման ընդհանուր կանոնները բացառելու:

Փուլ 3. Միջժամանակային բեռի գնահատում: Այս փուլում գնահատվում է՝ արդյոք ընդունվող որոշումը բնապահպանական ռիսկերի կամ ապագայում անհրաժեշտ սահմանափակումների անհամաչափ բեռ չի տեղափոխում հաջորդ սերունդների վրա: Նման գնահատման ներպետական սահմանադրական հիմքը ՀՀ Սահմանադրության 12-րդ հոդվածով ամրագրված՝ ապագա սերունդների առջև պատասխանատվության պահանջն է: Համեմատական կարևոր ուղենիշ է Գերմանիայի Դաշնային Սահմանադրական դատարանի 2021 թ. կլիմայական որոշումը, որով հիմնական իրավունքների պաշտպանությունը դիտարկվեց նաև միջժամանակային հարթությունում՝ ապագայում ազատությունների իրականացման վրա անհամաչափ սահմանափակումների կենտրոնացումը կանխելու նպատակով [BVerfG, 24.03.2021, 1 BvR 2656/18 և այլք, §§ 183, 192–193]: Այս մոտեցումը զարգացնում է հիմնական իրավունքների ժամանակային պաշտպանության և միջսերնդային արդարության սահմանադրահիրավական փոխկապակցվածությունը:

Փուլ 4. Համաչափության և ընթացակարգային հիմնավորվածության գնահատում: Որոշումը գնահատվում է Սահմանադրության 78-րդ և 79-րդ հոդվածների պահանջներին համապատասխան՝ ստուգելով դրա համաչափությունն ու իրավական որոշակիությունը: Բնապահպանական հարցերում հիմնավորումը պետք է ներառի գիտական տվյալների, ողջամիտ այլընտրանքների և երկարաժամկետ ու կուտակային ազդեցությունների պատշաճ գնահատում: *In dubio pro natura* սկզբունքը կարող է կիրառվել որպես մեկնաբանական կողմնորոշիչ, այլ ոչ որպես շրջակա միջավայրի անվերապահ գերակայության կանոն:

Այս փուլում գնահատվում է նաև ՇՄԱԳ-ի, տեղեկատվության մատչելիության և հանրության մասնակցության ընթացակարգային պահանջների պահպանումը: Դրանց էական խախտումը կարող է կասկածի տակ դնել ընդունված որոշման իրավաչափությունը:

Առաջարկվող մոդելն ունի երեք կարևոր սահմանափակում: Նախ՝ ՀՀ Սահմանադրությունը համընդհանուր ձևով չի ամրագրում առանձին «էկոլոգիական արժանապատիվ գոյության նվազագույնի» սուբյեկտիվ իրավունք. ավելին, 84-րդ հոդվածը «արժանապատիվ գոյության իրավունքը» տեքստային առումով վերապահում է յուրաքանչյուր կարիքավոր և տարեց մարդու: Հետևաբար, այստեղ առաջարկվող **«արժանապատիվ գոյության նվազագույն պայմանները»** պետք է ներկայացվեն որպես 3-րդ, 12-րդ և 23-րդ հոդվածների համակարգային մեկնաբանությունից բխող դոկտրինալ կառուցակարգ, այլ ոչ որպես Սահմանադրության մեջ բառացիորեն ամրագրված ինքնուրույն իրավունք: Երկրորդ՝ անդառնալիության չափանիշը չպետք է վերածվի բնապահպանական պահանջի ավտոմատ գերակայության. դրա կիրառումը պահանջում է վստահելի գիտական հիմք և հակադիր սոցիալական ու տնտեսական հետևանքների համեմատական գնահատում: Երրորդ՝ Գերմանիայի կլիմայական որոշման «ածխածնային բյուջեի» տրամաբանությունը ձևավորվել է կլիմայի փոփոխության առանձնահատուկ համատեքստում և հայկական այլ բնապահպանական վեճերի նկատմամբ կարող է կիրառվել միայն որպես համեմատական, ոչ պարտադիր ուղենիշ: ՀՀ Սահմանադրության 81-րդ հոդվածով անմիջական մեկնաբանական նշանակություն ունի Հայաստանի վավերացրած մարդու իրավունքների պայմանագրերի հիման վրա գործող մարմինների, այդ թվում՝ ՄԻԵԴ-ի պրակտիկան, մինչդեռ Գերմանիայի Սահմանադրական դատարանի որոշումը նման կարգավիճակ չունի:

Առաջարկվող թեստի հիմքում ընկած է մարդու արժանապատիվ գոյության համար անհրաժեշտ պայմանների պաշտպանության և լուրջ ու անդառնալի բնապահպանական վնասի կանխման պահանջը՝ համաչափության, իրավական որոշակիության, գիտական հիմնավորվածության և արդար ընթացակարգի սկզբունքների պահպանմամբ: Այս մոտեցմամբ էկոլոգիական պատասխանատվության վրա հիմնված մարդակենտրոնությունը ձևավորում է մրցակցող սահմանադրական արժեքների հարաբերակցության գնահատման գործնական չափորոշիչ:

5. Իրավական պետության ավանդական մոդելը բնապահպանական մարտահրավերների պայմաններում

Իրավական պետության դասական մոդելը ձևավորվել է որոշակի պատմական խնդրի լուծման համար՝ պաշտպանել անհատին պետության կամայական միջամտությունից: Այդ խնդիրը կանխորոշել է մոդելի կառուցվածքային բոլոր

հատկանիշները. այն **երկկողմ** է (պետություն–անհատ), **ռետրոսպեկտիվ** է (արձագանքում է արդեն կատարված գործողությանը), **անհատականացված** է (ենթադրում է կոնկրետ տուժող և կոնկրետ խախտող) և **տարածաժամանակային առումով սահմանափակ** է (գործում է իրավախախտման վայրում և պահին): Էկոլոգիական ճգնաժամի բնութագրերը հակադրվում են այս չորս հատկանիշներից յուրաքանչյուրին:

Վնասակենտրոն կառուցվածքի սահմանափակումը: Դասական իրավական պատասխանատվության մոդելը հենվում է կատարված վնասի փաստի վրա: Էկոլոգիական վնասի դեպքում, սակայն, վնասի արձանագրման պահը հաճախ համընկնում է իրավական պաշտպանության իմաստազրկման պահի հետ. կենսաբազմազանության կորուստը, ստորերկրյա ջրերի աղտոտումը կամ լանդշաֆտի ոչնչացումը անդառնալի են: Այն իրավական համակարգը, որը միջամտում է միայն վնասի փաստից հետո, էկոլոգիական ոլորտում ապահովում է ոչ թե պաշտպանություն, այլ վնասի արձանագրում և, լավագույն դեպքում, փոխհատուցում:

Այս սահմանափակման հաղթահարումը իրավական մտքում կապվում է **կանխարգելման** (prevention) և **նախազգուշական** (precaution, *Vorsorgeprinzip*) սկզբունքների տարանջատման հետ: Առաջինը կիրառվում է հայտնի և չափելի վտանգի դեպքում, երկրորդը՝ գիտականորեն հավանական, սակայն դեռևս չհաստատված վտանգի պայմաններում: Հենց երկրորդ սկզբունքն է դասական իրավական պետության համար խնդրահարույց, քանի որ այն թույլ է տալիս իրավական միջամտություն **փաստական անորոշության** պայմաններում: Եվրոպական դատարանը այս սկզբունքի կիրառելիությունը կոնվենցիոն համակարգում բացահայտորեն ճանաչել է Տատարն ընդդեմ Ռումինիայի գործով՝ արձանագրելով, որ գիտական անորոշությունը չի ազատում պետությանը գործելու պարտականությունից[1]:

Կանխարգելիչ մոդելի ամրագրումը պահանջում է ապացուցման բեռի վերաբաշխում: Այս ուղղությամբ սկզբունքային նշանակություն ունի Եվրոպական դատարանի Մեծ պալատի 2024 թ. վճիռը Կլիմայի ավագ կանանց միությունն ընդդեմ Շվեյցարիայի գործով, որտեղ Դատարանն արձանագրել է Կոնվենցիայի 8-րդ հոդվածի խախտում՝ պետության՝ կլիմայի փոփոխության մեղմման կարգավորող շրջանակը ժամանակին և բավարար կերպով չմշակելու պատճառով, ինչպես նաև 6-րդ հոդվածի 1-ին մասի խախտում՝ ներպետական դատարանների կողմից գործի ըստ էության քննության մերժման հիմքով[2]: Այս վճիռը ցույց է տալիս, որ ժամանակակից

[1] Տե՛ս ՄԻԵԴ, *Տատարն ընդդեմ Ռումինիայի (Tătar c. Roumanie),* գանգատ թիվ 67021/01, 27.01.2009 թ. վճիռ, կետեր 109, 120:

[2] Տե՛ս ՄԻԵԴ [ՄՊ], *Կլիմայի ավագ կանանց միությունը և այլք ընդդեմ Շվեյցարիայի (Verein KlimaSeniorinnen Schweiz and Others v. Switzerland),* գանգատ թիվ 53600/20, 09.04.2024 թ. վճիռ,

իրավական պետությունում հանրային իշխանությունը կրում է ոչ միայն վնաս չպատճառելու, այլև ռիսկը ողջամիտ ժամկետում **կառավարելիության մեջ պահելու** ապացուցելի պարտականություն:

Անհատականացված սուբյեկտի և հավաքական բարիքի հակասությունը: Դասական մոդելը իրավական պաշտպանությունը կապում է անհատական տուժողի հետ: Էկոլոգիական վնասը, սակայն, բնութագրվում է անորոշ շրջանակի անձանց վրա ցրված ազդեցությամբ. այն, ինչ իրավաբանորեն նշանակալի է հանրության համար, հաճախ չափազանց փոքր է անհատի համար՝ դատական պաշտպանության համար պահանջվող «զոհի կարգավիճակ» ձեռք բերելու համար: Այս անհամապատասխանությունը գրականությունում բնութագրվում է որպես բնապահպանական վնասի «բաշխված վնաս – կենտրոնացված շահ» կառուցվածք:

Եվրոպական դատարանն այս խնդիրը լուծել է **ծանրության շեմի** (minimum level of severity) չափանիշի միջոցով՝ պահանջելով, որ էկոլոգիական ազդեցությունը հասնի որոշակի ինտենսիվության և ուղղակիորեն վերաբերի դիմումատուի մասնավոր կյանքին[1]: Միաժամանակ, Դատարանը հետևողականորեն մերժել է Կոնվենցիայից բնության՝ որպես այդպիսին, պաշտպանության ինքնուրույն իրավունք բխեցնելը՝ Կիրտատոսն ընդդեմ Հունաստանի գործով ուղղակիորեն նշելով, որ Կոնվենցիան չի երաշխավորում շրջակա միջավայրի պահպանությունն *ինքնին*[2]: Այս երկու դիրքորոշման համադրությունը բացահայտում է կոնվենցիոն համակարգի **մարդակենտրոն սահմանը**, որի մասին մանրամասն կխոսվի ստորև:

Ազգային իրավակարգերում այս սահմանափակման հաղթահարման ուղին անցնում է դատարան դիմելու իրավունքի ընդլայնման միջոցով՝ հանրային շահի պաշտպանության հայցերի, բնապահպանական կազմակերպությունների հատուկ իրավասուբյեկտության և Օրհուսի կոնվենցիայի 9-րդ հոդվածով նախատեսված արդարադատության մատչելիության երաշխիքների ճանապարհով[3]: Կարևոր է ընդգծել, որ այս ընդլայնումը իրավական պետության շեղում չէ, այլ նրա տրամաբանական զարգացումն է: Եթե ճանաչված իրավունքի խախտման դեպքում ապահովված չէ արդյունավետ դատական պաշտպանության իրական

կետեր 546–574, 638–639: Հարկ է ընդգծել, որ Դատարանը 6-րդ հոդվածի խախտումն արձանագրել է դատարան դիմելու իրավունքի (access to court), և ոչ թե «արդյունավետ քննության բացակայության» հիմքով. այս երկու հիմքերի շփոթումը հանգեցնում է վճռի իրավական նշանակության սխալ վերարտադրման:

[1] Տե՛ս ՄԻԵԴ, *Ֆադեևան ընդդեմ Ռուսաստանի (Fadeyeva v. Russia),* գանգատ թիվ 55723/00, 09.06.2005 թ. վճիռ, կետեր 68–70:

[2] Տե՛ս ՄԻԵԴ, *Կիրտատոսն ընդդեմ Հունաստանի (Kyrtatos v. Greece),* գանգատ թիվ 41666/98, 22.05.2003 թ. վճիռ, կետ 52:

[3] Տե՛ս Շրջակա միջավայրի հարցերի առնչությամբ տեղեկատվության մատչելիության, որոշումների ընդունման գործընթացին հասարակայնության մասնակցության և արդարադատության մատչելիության մասին կոնվենցիա (Օրհուս, 25.06.1998 թ.), հոդված 9, կետեր 2–4. Հայաստանի Հանրապետությունը կոնվենցիան վավերացրել է 2001 թ.:

հնարավորություն, ապա այդ իրավունքը զրկվում է գործնական պաշտպանելիությունից՝ հակասելով իրավական պետության հիմնարար սկզբունքին՝ *ubi ius, ibi remedium* («որտեղ կա իրավունք, այնտեղ պետք է լինի նաև դրա պաշտպանության միջոց»):

Իրավական որոշակիությունը գիտական անորոշության պայմաններում: Իրավական որոշակիությունը իրավական պետության հիմնարար բաղադրիչներից է և ամրագրված է ՀՀ Սահմանադրության 79-րդ հոդվածով: Էկոլոգիական կարգավորումը, սակայն, կառուցվում է փոփոխական գիտական գիտելիքի վրա. թույլատրելի սահմանային կոնցենտրացիաները, ռիսկի գնահատման մեթոդաբանությունը և վտանգավորության դասակարգումները ենթակա են պարբերական վերանայման: Առաջանում է լարվածություն երկու սահմանադրական պահանջների միջև՝ նորմի կանխատեսելիությունը և գիտականորեն հիմնավորված պաշտպանության մակարդակի ապահովումը:

Այս լարվածության հանգուցալուծումը հնարավոր չէ որոշակիությունից հրաժարվելու միջոցով: Առաջարկվող լուծումը որոշակիության **տեղափոխումն** է նյութական չափորոշիչից դեպի ընթացակարգ. եթե անհնար է կանխատեսելիորեն սահմանել վնասակարության շեմը, ապա պետք է կանխատեսելիորեն սահմանվեն շեմի վերանայման հիմքերը, պարբերականությունը, դրան մասնակցող մարմինները, օգտագործվող տվյալները և վերանայման դեմ բողոքարկման կարգը: Այս իմաստով բնապահպանական ոլորտում իրավական որոշակիությունը ձեռք է բերում **ընթացակարգային որոշակիության** բնույթ: ՀՀ Սահմանադրության 75-րդ հոդվածը, որով հիմնական իրավունքները կարգավորելիս օրենսդիրը պարտավոր է սահմանել դրանց արդյունավետ իրացման համար անհրաժեշտ կազմակերպական կառուցակարգեր և ընթացակարգեր, տալիս է այս մոտեցման ուղղակի սահմանադրական հենքը:

Ժամանակային հորիզոնը և միջժամանակային ազատության ապահովումը: Դասական իրավական պետությունը գործում է ներկա ժամանակում. նրա սուբյեկտները ապրող մարդիկ են, նրա որոշումների լեգիտիմությունը՝ ընթացիկ ընտրական ցիկլի արդյունք: Էկոլոգիական որոշումների հետևանքները, ընդհակառակը, դրսևորվում են տասնամյակների ընթացքում: Այս անհամապատասխանությունը ստեղծում է կառուցվածքային շեղում՝ ընթացիկ սերնդի օգտին:

Այս խնդրի ամենամշակված սահմանադրաիրավական պատասխանը տրվել է Գերմանիայի Դաշնային Սահմանադրական դատարանի 2021 թ. մարտի 24-ի կլիմայական որոշմամբ: Դատարանը, մեկնաբանելով Հիմնական օրենքի 20a հոդվածը հիմնարար իրավունքների հետ համակցությամբ, ձևակերպեց **միջժամանակային ազատության ապահովման** (*intertemporale Freiheitssicherung*) դոկտրինը. արտանետումների կրճատման բեռի անհամաչափ տեղափոխումը

ապագա ժամանակահատված այսօր արդեն իսկ միջամտում է ապագայում ազատությունն իրացնելու հնարավորությանը, հետևաբար՝ ենթակա է սահմանադրական վերահսկողության **ներկա** պահին[1]:

Այս դոկտրինի իրավատեսական նշանակությունը դժվար է գերագնահատել. այն ապագա սերունդների շահը վերածում է ոչ թե բարոյական կոչի, այլ **ներկա ժամանակում դատական կարգով պաշտպանելի** սահմանադրական դիրքի՝ առանց ապագա սերունդներին իրավասուբյեկտություն վերագրելու: Հենց այս կառուցվածքն է ՀՀ Սահմանադրության 12-րդ հոդվածի՝ «հաշվի առնելով պատասխանատվությունն ապագա սերունդների առջև» ձևակերպմանը տալիս նորմատիվ, և ոչ թե ծրագրային-հռչակագրային բովանդակություն:

Հոլանդիայի Գերագույն դատարանի Ուրգենդայի գործով 2019 թ. վճիռը լրացնում է այս պատկերը այլ կողմից՝ ցույց տալով, որ դատարանը կարող է պետությանը պարտավորեցնել կոնկրետ քանակական էկոլոգիական ցուցանիշի, առանց իշխանությունների բաժանման սկզբունքի խախտման, եթե այդ ցուցանիշը բխում է պետության իսկ ստանձնած պարտավորություններից և գիտական համաձայնեցված դիրքորոշումից[2]:

Վերոգրյալ չորս սահմանափակումների համադրումը թույլ է տալիս ձևակերպել հետևյալ հիմնական եզրահանգումը. **էկոլոգիական ճգնաժամը իրավական պետության ժխտում չէ, այլ նրա ձևական մոդելի սպառման վկայություն**: Պատասխանը ոչ թե իրավական պետության երաշխիքների թուլացումն է «էկոլոգիական արտակարգության» անվան տակ, այլ նրա հասկացության ընդլայնումը՝ ռետրոսպեկտիվ վնասի իրավունքից դեպի կանխարգելիչ ռիսկի իրավունք: Ընդ որում այս ընդլայնումը չի վերացնում համաչափության և որոշակիության պահանջները, այլ դրանք տեղափոխում է ընթացակարգային հարթություն:

6. Եզրահանգումներ և առաջարկություններ Հայաստանի Հանրապետության սահմանադրաիրավական համակարգի շրջանակներում

Կատարված վերլուծությունը թույլ է տալիս առանձնացնել Հայաստանի Հանրապետության սահմանադրաիրավական համակարգի համար մի շարք հետևություններ:

Առաջին: ՀՀ Սահմանադրության 12-րդ հոդվածի նորմատիվ ներուժը կարող է առավել ամբողջական բացահայտվել դրա համակարգային մեկնաբանության

[1] Տե՛ս Գերմանիայի Դաշնային սահմանադրական դատարանի 24.03.2021 թ. որոշումը (BVerfG, Beschluss des Ersten Senats vom 24. März 2021 – 1 BvR 2656/18 u.a., «Klimabeschluss»), կետեր 183–192, 243–248:

[2] Տե՛ս Նիդերլանդների Գերագույն դատարանի 20.12.2019 թ. վճիռը Ուրգենդայի գործով *(Hoge Raad, Urgenda Foundation v. State of the Netherlands)*, ECLI:NL:HR:2019:2007, կետեր 5.4.1–8.3.4:

միջոցով: Դրույթի տեղակայումը Սահմանադրության 1-ին՝ «Սահմանադրական կարգի հիմունքները» գլխում վկայում է, որ շրջակա միջավայրի պահպանությունը, կայուն զարգացումը և ապագա սերունդների առջև պատասխանատվությունը սահմանադրական նշանակություն ունեցող սկզբունքներ են: Հետևաբար, 12-րդ հոդվածը կարող է կատարել ոչ միայն ծրագրային, այլև մեկնաբանական գործառույթ՝ հաշվի առնվելով, մասնավորապես, սեփականության իրավունքի, տնտեսական գործունեության ազատության և դրանց սահմանափակումների վերաբերյալ սահմանադրական դրույթների համակարգային մեկնաբանության ընթացքում:

Երկրորդ: Բնապահպանական ռիսկերի համատեքստում անհրաժեշտ է հստակ տարբերակել ֆիզիկական և հոգեկան անձեռնմխելիության իրավունքի և առողջության պահպանության իրավունքի սահմանադրական հիմքերը: Ֆիզիկական և հոգեկան անձեռնմխելիության իրավունքն ամրագրված է Սահմանադրության 25-րդ հոդվածով, իսկ առողջության պահպանման իրավունքը՝ 85-րդ հոդվածով: Դրանց տարբեր իրավական բնույթը պայմանավորում է նաև պաշտպանության տարբեր կառուցակարգեր: Ուստի այն բնապահպանական ազդեցությունները, որոնք իրենց բնույթով և ինտենսիվությամբ անմիջականորեն առնչվում են անձի ֆիզիկական կամ հոգեկան անձեռնմխելիությանը, կարող են գնահատվել 25-րդ հոդվածի շրջանակում՝ համապատասխան դեպքերում այն մեկնաբանելով Սահմանադրության 3-րդ և 23-րդ հոդվածների հետ համակարգային կապի մեջ:

Երրորդ: Բնապահպանական տեղեկատվության մատչելիության սահմանադրական հիմքերը պահանջում են համակարգային մեկնաբանություն: Սահմանադրության 42-րդ հոդվածով երաշխավորված կարծիքի արտահայտման ազատությունը ներառում է տեղեկություններ փնտրելու և ստանալու ազատությունը, իսկ 51-րդ հոդվածը երաշխավորում է հանրային մարմինների գործունեության մասին տեղեկություններ ստանալու իրավունքը: Հետևաբար, հանրային մարմինների տիրապետման ներքո գտնվող բնապահպանական տեղեկատվության մատչելիության հարցում այս դրույթները կարող են գործել փոխկապակցված՝ հաշվի առնելով նաև համապատասխան միջազգային չափորոշիչները: Այս մոտեցման համար կարևոր ուղենիշ են Եվրոպական դատարանի Մեծ պալատի՝ *Magyar Helsinki Bizottság v. Hungary* գործով ձևակերպված չափորոշիչները, որոնց համաձայն տեղեկատվության մատչելիությունը Կոնվենցիայի 10-րդ հոդվածի պաշտպանության ոլորտ կարող է մտնել՝ հաշվի առնելով տեղեկատվության հայցման նպատակը, հայցվող տեղեկատվության բնույթը, հայցողի դերը և տեղեկատվության պատրաստ ու հասանելի լինելը:

Չորրորդ: ՀՀ Սահմանադրության 81-րդ հոդվածը կարևոր մեկնաբանական հիմք է բնապահպանական հարցերում մարդու իրավունքների միջազգային չափորոշիչների կիրառման համար: Հիմնական իրավունքների և ազատությունների վերաբերյալ սահմանադրական դրույթները մեկնաբանելիս պետք է հաշվի առնվի

Հայաստանի Հանրապետության վավերացրած՝ մարդու իրավունքների վերաբերյալ միջազգային պայմանագրերի հիման վրա գործող մարմինների պրակտիկան: Հետևաբար, Եվրոպական դատարանի բնապահպանական գործերով ձևավորված՝ ծանրության շեմի, պետության պոզիտիվ պարտավորությունների, ընթացակարգային երաշխիքների և կանխարգելիչ պաշտպանության վերաբերյալ չափորոշիչները պետք է հաշվի առնվեն համապատասխան սահմանադրական իրավունքների բովանդակությունը բացահայտելիս՝ Սահմանադրության 81-րդ հոդվածով նախատեսված շրջանակում:

Հինգերորդ: Բնապահպանական ռիսկերի կանխարգելումը և դրանց երկարաժամկետ ու միջսերնդային հետևանքների գնահատումը առաջադրում են նաև ինստիտուցիոնալ պահանջներ: Դրանց արդյունավետ իրականացումը ենթադրում է մասնագիտական կարողությունների, շարունակական մոնիթորինգի, գիտական տվյալների գնահատման և երկարաժամկետ հետևանքների հաշվառման այնպիսի կառուցակարգերի առկայություն, որոնք հնարավորություն են տալիս բնապահպանական որոշումներ ընդունել ոչ միայն ընթացիկ, այլև ապագա սերունդների շահերը հաշվի առնելով: Այդ պահանջների ապահովման կոնկրետ ինստիտուցիոնալ մոդելի ընտրությունը, ներառյալ համապատասխան մարմինների անկախության և մասնագիտացման աստիճանը, կարող է կազմել առանձին հետազոտության առարկա:

Օգտագործված աղբյուրների ցանկ

1. Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրություն (2015 թ. խմբագրությամբ), հոդվածներ 1, 3, 12, 23, 25, 31, 42, 51, 60, 75, 78–81, 85:

2. Շրջակա միջավայրի հարցերի առնչությամբ տեղեկատվության մատչելիության, որոշումների ընդունման գործընթացին հասարակայնության մասնակցության և արդարադատության մատչելիության մասին կոնվենցիա (Օրհուս, 25.06.1998 թ.):

3. ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեայի 28.07.2022 թ. A/RES/76/300 բանաձև:

4. Վենետիկի հանձնաժողով, Իրավական պետության ստուգաթերթ (Rule of Law Checklist), CDL-AD(2016)007, 2016 թ.:

5. **Դայսի Ա.Վ. (Dicey A. V.),** Introduction to the Study of the Law of the Constitution, Լոնդոն, 1885:

6. **Դյուրիգ Գ. (Dürig G.),** Der Grundrechtssatz von der Menschenwürde, AöR, 1956, h. 81:

7. **Կանտ Ի. (Kant I.),** Die Metaphysik der Sitten, 1797:

8. **Ռադբրուխ Գ. (Radbruch G.),** Gesetzliches Unrecht und übergesetzliches Recht, SJZ, 1946, № 5:

9. **Ռազ Ջ. (Raz J.),** The Rule of Law and its Virtue, Law Quarterly Review, 1977, h. 93:

10. **Ֆուլլեր L. L. (Fuller L.L.),** The Morality of Law, Նյու Հեյվեն, 1964:

11. **Ֆոն Մոլ Ռ. (von Mohl R.),** Die Polizeiwissenschaft nach den Grundsätzen des Rechtsstaates, Թյուբինգեն, 1832–1834:

12. BVerfG, Beschluss vom 24.03.2021 – 1 BvR 2656/18 u.a. (Klimabeschluss):

13. BVerfGE 125, 175 (09.02.2010, Hartz IV):

14. Hoge Raad, Urgenda, 20.12.2019, ECLI:NL:HR:2019:2007:

15. ՄԻԵԴ, *López Ostra v. Spain*, թիվ 16798/90, 09.12.1994:

16. ՄԻԵԴ, *Kyrtatos v. Greece*, թիվ 41666/98, 22.05.2003:

17. ՄԻԵԴ, *Taşkin and Others v. Turkey*, թիվ 46117/99, 10.11.2004:

18. ՄԻԵԴ, *Fadeyeva v. Russia,* թիվ 55723/00, 09.06.2005:

19. ՄԻԵԴ, *Tătar c. Roumanie,* թիվ 67021/01, 27.01.2009:

20. ՄԻԵԴ, *Társaság a Szabadságjogokért v. Hungary,* թիվ 37374/05, 14.04.2009:

21. ՄԻԵԴ, *Dubetska and Others v. Ukraine*, թիվ 30499/03, 10.02.2011:

22. ՄԻԵԴ [ՄՊ], *Magyar Helsinki Bizottság v. Hungary*, թիվ 18030/11, 08.11.2016:

23. ՄԻԵԴ, *Cordella and Others v. Italy,* թիվ 54414/13 և 54264/15, 24.01.2019:

24. ՄԻԵԴ [ՄՊ], *Verein KlimaSeniorinnen Schweiz and Others v. Switzerland*, թիվ 53600/20, 09.04.2024:

25. Էկվադորի Հանրապետության Սահմանադրություն (2008 թ.), հոդվածներ 71–74:

ПРАВО НА БЛАГОПРИЯТНУЮ ОКРУЖАЮЩУЮ СРЕДУ КАК ЭЛЕМЕНТ СОВРЕМЕННОГО ПОНИМАНИЯ ПРАВОВОГО ГОСУДАРСТВА

Аннотация

В статье право на благоприятную окружающую среду рассматривается не как отраслевое субъективное право, обусловленное экологическим законодательством, а как структурный элемент современного понимания правового государства. Автор обосновывает, что в неправовом государстве право на благоприятную окружающую среду может быть провозглашено, однако не может существовать в качестве права в праводогматическом смысле, поскольку отсутствует корреспондирующая ему обязанность и возможность принудительного обеспечения его реализации. Показано, что экологический кризис выявляет структурные ограничения двусторонней и ретроспективной классической модели правового государства, ориентированной на реагирование на уже причиненный вред, и обусловливает необходимость перехода к модели, основанной на управлении рисками. В заключительной части статьи

предлагается четырехэтапный тест, разработанный на основе толкования статьи 3 Конституции Республики Армения и предназначенный для определения приоритетности конкурирующих конституционных ценностей в кризисных ситуациях.

Ключевые слова: правовое государство, право на благоприятную окружающую среду, человеческое достоинство, экологический минимум существования, обеспечение межвременной свободы, антропоцентрический подход, принцип предотвращения, право рисков, статья 3 Конституции Республики Армения.

THE RIGHT TO A HEALTHY ENVIRONMENT AS AN ELEMENT OF THE CONTEMPORARY UNDERSTANDING OF THE RULE OF LAW

Annotation

The article examines the right to a healthy environment not as a sector-specific subjective right derived from environmental legislation, but as a structural element of the contemporary understanding of the rule of law. The author argues that, in a state not governed by the rule of law, the right to a healthy environment may be formally proclaimed but cannot exist as a right in the legal-dogmatic sense, since it lacks a correlative obligation and enforceability. It is demonstrated that the ecological crisis exposes the structural limitations of the classical model of the rule of law—damage-centred, bilateral, and retrospective—and necessitates a transition towards a model based on risk management. In its concluding part, the article proposes a four-stage test, based on the interpretation of Article 3 of the Constitution of the Republic of Armenia, for determining the priority of competing constitutional values in crisis situations.

Keywords: rule of law, right to a healthy environment, human dignity, ecological minimum of existence, intertemporal protection of freedom, anthropocentric approach, prevention principle, law of risk, Article 3 of the Constitution of the Republic of Armenia.

Հոդվածը հանձնված է խմբագրություն 07.09.2026 թ., տրվել է գրախոսության 09.09.2026 թ., ընդունվել է տպագրության 18.09.2026 թ.: